

Vér Eszter Virág

„...ELVÁRJÁK, HOGY MINDIG SZÉPEN ÉS KIFOGÁSTALANUL NÉZZEK KI...”¹

Adalékok Erzsébet császárné öltözködési és vásárlási szokásainak magyar vonatkozásaihoz

F. Dózsa Katalinnak

Tanulmányomban arra kívánok választ keresni, miben és mennyiben tért el Erzsébet öltözködéskultúrája, illetve vásárlási szokásai 1867 előtti magyarországi tartózkodásai idején,² milyen specifikumok jellemezték³ – később a történeti anekdoták sorába emelt – magyaros jelleget kapó (viseletek terén is gyakorta látványosan megmutatózó) magyarországi jelenléteit,⁴ valamint pest-budai nyilvános

¹ Készült a Habsburg Történeti Intézet *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig* című kutatási programjának keretében. Erről bővebben: Geró-Tormássy (szerk.) 2011: 112. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni F. Dózsa Katalinnak, Szatmári Judit Annának és Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. (Az idézett forrásokat eredeti helyesírással, betűhív átírásban közöljük.) Wallersee 1919: 55.

² A későbbi periódust illetően számos visszaemlékezés ismert inkognitóban tett pesti vásárlásairól: „Végtelenül élvezte és örült, hogy senki sem ismerte fel az odafelé [Kuglerhez – megjegyzés tőlem – V. E. V.] tartó úton. [...] Majd bementünk még két butikba.” Festetics Mária naplóbejegyzése (Gödöllő, 1872. december 7.). Közli: Tolnayné (ford. és összeáll.) 2009: 22–23. – Erzsébet vásárlási szokásait utóbb márkahűség jellemezte: a megelégedettségét kivívott cégek állandó megrendelése maradt, eközben újdonságok iránti nyitottsága révén számos újítást is kipróbált. Lásd erről udvarmesteri hivatalának titkársági iratanyagában megőrzött (ruha)számlákat: ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. (A tanulmányban hivatkozott bécsi levéltári kutatások a Habsburg Történeti Intézet [2010] és a bécsi Collegium Hungaricum [2014] ösztöndíjaival valósultak meg.)

³ Erzsébet udvartartásának szűkebb körét jelentő (főként Magyarországról származó) tagjai ennek megszervezésében, lebonyolításában is jelentős szerepet vállaltak a szolgáltatókkal való egyeztetés, a számlák rendezése, valamint a vásárlások és megbízatások terén is: „Öfelsége, Ausztria császárnéja arra utasított, hogy elküldjek Önnek két gyapjú-anyagot lila színben, amikből lesz oly szíves két egyszerű, de mégis elegáns kosztümöt megvarrni, délelőttre és a sétányra. A ruhaderék-modellt csatoljuk az anyagokhoz, de ha Önnek jobban tetszik, akkor szabhat belőlük két blúzt. Minthogy a Császárné ezekben a napokban abbahagyja a gyászt arra kérem, hogy juttassa el a lehető leghamarabb a két kosztümöt Bécsbe, Öfelsége címére.” Ferenczy Ida levele Madame Emile Pingatnak (1872. november 29.). Közli: Tolnayné (s. a. r.) 1992: 77.; „...felhajtattunk a Várba, ahol varrónő, stb. várta a császárnét.” Festetics Mária naplóbejegyzése (Gödöllő, 1872. december 30.). Közli: Tolnayné (ford. és összeáll.) 2009: 29–30.; ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26.

⁴ Erzsébet magyarországi tartózkodásaihoz lásd: Vér 2012: 83–104.; Vér 2015: 62–81.; Vér 2006: 121–138.

szerepléseit a Monarchia más területein való megjelenéseitől. Esetlegesen e tekintetben a korábbi udvari hagyományokat követve milyen differenciáltság jelenhet meg, valamint milyen különbözőségeket, illetve hasonlóságokat mutat e sajátos nemzetépítéshez is kötődő stratégia követése az egyes válságos, valamint a későbbi nyugalmasabb politikai miliőben. A magyar nemzeti érzületnek e külsődleges, szimbolikus eszközök mentén való felidézése – az udvari reprezentáció részeként – mennyiben válik meghatározó mozzanattá a később rögzülő Erzsébet-kultusz kanonizált elemeinek sorában.

E célzott udvari törekvések (az „idomulással” járó kezdeti nehézségek után) Erzsébet alkati jellemzőivel is összhangba hozhatóak voltak, tekintettel arra, hogy kifogástalan megjelenésének fontosságát, illetve öltözékei jelzésértékkel bíró, önkifejezésének is valamelyest teret biztosító irányelveket Erzsébet is magáénak vallotta,⁵ melyet (unokahúga által lejegyzett) „vallomásai” is megerősítenek:

„...néném feladatának tartotta – mint császárnői kötelességet, – a tökéletes öltözködést.”⁶

Másutt még hangsúlyosabban jut kifejeződése nem csupán e küldetéstudatának, hanem esztétikai, illetve reprezentatív vonatkozásainak is:

„Gyakran sajnálom, hogy alattvalóink nem láthatják uralkodóikat a letűnt idők mondai pompájában. Némely hercegek egész nyárspolgáriansan öltözködnek, azt képzelve, hogy méltóságuk megadja a külső megjelenést. De csalódnak, mert alattvalóik keservesen fájlalják izléstelen megjelenésüket.”⁷

Erzsébet fiatalságával és lassan kibontakozó szépségével utóbb beváltotta a hozzá fűzött udvari és birodalmi reményeket. A személyét övező érdeklődés a Bécs iránti megnövekedett figyelemmel is járt.⁸ Egyedi, rendkívül visszafogott megjelenésével, finomságával már házasságának első éveiben szépségideállá vált:⁹

⁵ Erzsébet román királyné is hasonlóan gondolkodott nyilvános megjelenését illetően, lásd erről: Török 2015: 38–39.

⁶ Wallersee 1919: 55.

⁷ Wallersee 1919: 55–56.

⁸ Hamann 1988: 58–59.

⁹ Lásd erről: F. Dózsa 2016: 12–15.

„A császárné, mégha kissé sápadt is, álomszép. Fehér poult-de-soie¹⁰ ruhát viselt, égszínkék szegélyű berakásokkal, égszínkék bársonyköpenyt hermelingallérral, gyönyörű haját gyémánttűk díszítették. Káprázatos volt egyszerű, ízléses toalettjében.”¹¹

„Erzsébeten sötétkek, prémmel szegélyezett bársonyruha volt – a Rue de la Paix¹² remeke. Kalapja valóságos mestermű volt gyengén csillogó rezgő tollával.”¹³

Erzsébet ikonikus alakját – a társadalmi rétegek széles spektrumát érintő –, mintateremtő szerepét utóbb a Monarchia korát szemléltető 20. századi szépirodalom is rendre megőrökíti:

„Ilust, megint Ilust látta és önmagát. Ilust talpig érő, bő, világos nyári ruhában, nyakig gombolt blúzban, nagy fekete hajkoronája, mint egy karcsú királylányé. Mint Erzsébet királyné, akinek két arasszal át lehetett fogni a derekát, bűvös kerti utakon andalogva sétált, s a *Buch der Lieder*-t¹⁴ olvassgatta. Ilus is Erzsébet királyné volt, aminthogy az egész Monarchiában minden nő az akart lenni, vagy annak képzelte magát. Finom, könnyed és előkelő.”¹⁵

Előzmények

Erzsébet férjhezmenetelét követően ruhái kiválasztásában is – számos más területhez hasonlóan – eleinte meghatározó szerepet játszott anyósa, Zsófia főhercegné, aki a hamarjában Münchenben „összetákol” trousseau¹⁶ kiegészítésére maga

¹⁰ poult-de-soie (fr.) jelentése: finom bordázatú, könnyű ripszselyem.

¹¹ Sophie Scharnhorst bárónő levele barátnőjének, Evelina Antonia Sickingen grófnőnek (h. n.; 1858. március 17.). Idézi: WALTERSKIRCHEN 2014. 105.

¹² Rue de la Paix (Párizs): A korszak legjelentősebb divatcégei rendelkeztek a békéről elnevezett utcában üzlettel.

¹³ Wallersee 1919: 72.

¹⁴ *Dalok Könyve*, Heinrich Heine.

¹⁵ Kodolányi 1969: 117.

¹⁶ Trousseau (fr.) jelentése: kelengye. A hozomány főként ruhaneműket, háztartási textíliákat, illetve kiegészítőket, valamint kisebb tárgyakat tartalmazó része. „Kelengye” címszó. In: Ortutay (szerk.) 1977: o. n.

is jelentős vásárlásokat folytatott Bécsben, leendő menyé ruhatára – udvari igényeknek megfelelő – darabjainak összeállításához.¹⁷ Erzsébet császárnéként való korai megjelenésében vélhetően közvetlen környezetének nőtagjai, túlnyomórészt anyja, Ludovika hercegnő ruhaválasztásai mellett – nagynénje kiterjedő gondoskodása eredményeként – Zsófia ízlése is dominál.¹⁸

„A drága főhercegné megmutatta nekünk a csodálatos, arannyal és ezüsttel átszőtt brokátokat, amelyeket hitvese [Ferenc Károly – megjegyzés tőlem – V. E. V.] ajándékozott neki az esküvői szertartásra, igazi mesterművei a jó ízlésnek és a takácmesterségnek. A menyasszonyi ruha fehérdamaszt, arannyal gazdagon átszőve.¹⁹ Ehhez cseresznyepiros hímzett súlyos köpenyt visel majd a menyasszony. A második ruha leírhatatlanul gyönyörű, kék damaszt, virágfüzérékkel és medalionokkal díszítve. Mindegyik ruha tízrőfnyi anyagból készül, és háromszáz aranyforintba kerül, amit igen kevésnek tartok. Szemképráztató pompa lesz!”²⁰

Kezdetben Erzsébet korábbi életvitelétől jelentős mértékben eltérő – „új keletű” társadalmi rangjával járó –, a bécsi udvari igényeknek megfelelő öltözködési normák elsajátítása is komoly nehézségekkel járt:²¹

„Erzsébetnek meg kellett tanulnia, hogy egy császárnénak a nap bármely órájában kifogástalan öltözékben kell lennie, még akkor is ha vidéken tar-

¹⁷ Az uralkodó párválasztásában a korábban tervezettől eltérő, emocionális alapokon hozott személyes döntése – kiszemelt jegyese mellőzésével – e tekintetben is nehéz helyzetet teremtett az esküvőre való felkészülést illetően Erzsébet környezetének, akinek a jegyváltás idején (tekintettel fiatal korára, illetve a nővéreire irányuló kiemelt figyelem következtében) egyáltalán nem volt összeállítva a kelengyéje. Az eljegyzést követően a házasságkötésig rendelkezésükre álló rövid időben kénytelenek a legszükségesebbek beszerzésére szorítkozni. Ennek nehézségeiről, valamint jogos aggodalmairól Ferenc József is beszámol anyjának írt levelében: „A trousseaujával, úgy látom, nem sokat haladtak, és nem hiszem, hogy igazán szépre fog sikerülni...” Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnének (München, 1853. október). Idézi: Hamann 1988: 51.

¹⁸ Praschl-Bichler – Cachée 1998: 25–27.; Hamann 1988: 47–49.

¹⁹ Erzsébet utóbb a hagyományoknak megfelelően menyasszonyi ruhájából egyházi ornátust csináltatott, melyet Ferenczy Ida közreműködésével (1890-ben) ajánlott fel a budavári Nagyboldogasszony templomnak. Rákossy 2015: 316–318. (Ugyanitt őrzik a menyasszonyi koszorújából készült emléket is.)

²⁰ Sophie Scharnhorst bárónő levele barátnőjének, Evelina Antonia Sickingen grófnőnek (Bécs, 1853. december 8.). Idézi: Walterskirchen 2014: 100.

²¹ Erre utalnak egyébiránt Supka Géza az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően végzett bécsi kutatásai, illetve interjúi is: Supka 1986: 381–393.

tózkodik [...], és az udvarhölgyein kívül senki sem látja. Meg kellett tanulnia továbbá, hogy egy császárné soha sem jelenik meg kesztyű nélkül,²² és ugyanazt a cipőt legfeljebb hatszor viseli...”²³

Erzsébet az esküvőt kísérő ünnepek során, a magyar küldöttség fogadásakor, 1854. április 26-án – a magyar huszár ezredesi ruhát viselő uralkodó mellett – jelenik meg (nyilvánosan) első alkalommal²⁴ – anyósa választását és ízlésvilágát tükröző rózsaszínű, fekete bársony-derékkal és csipkedíszítéssel ellátott²⁵ – magyar díszöltözetben (5. kép).²⁶ Ebben is érvényre jutó fiatalságot és szépséget egyaránt sugárzó megjelenése az ajándékozó meglepedettségére is szolgált, ahogyan arra Zsófia naplóbejegyzései is utalást tesznek: „Erzsébet és a huszáregyenruhát viselő császár valóban szép és kecses pár volt...”²⁷ Míg magyar részről az esemény iránt mutatkozó érdektelenséget minden előzetes sajtókampány, illetve a kilátásba helyezett kedvezmények – ostromállapot megszüntetése (stb.) – ellenére egyértelműen jelezte, hogy a bécsi ünnepeken megjelent Albrecht főherceg vezette ókonzervatívok jelentették a (tényleges) magyarországi delegációt, az esküvő

5. kép: Erzsébet császárné magyar ruhában.

²² Kezdetben különös megbotrányozást keltett udvari körökben étkezés idejére levett kesztyűje, ami a jelenlevőket is csupasz kézzel való evésre kötelezte az etikett rendelkezései szerint. Lásd erről: Supka 1986: 381.

²³ Haslip 1994: 87. Idézi: Praschl-Bichler – Cachée 1998: 26. Más források szerint ennél jóval kevesebb, 1-2 alkalommal viselt cipőváltás szokása jelent meg, melyen a későbbiekben Erzsébet érzékeny lábára való tekintettel, egyúttal a pazarlás megszüntetésének igényével változtatott. (Korábban a szolgálattelvő személyzet különjövödelmét képezte az uralkodóné által „levetett” cipők értékesítéséből befolyó összeg.)

²⁴ Márki 1907: 78.

²⁵ F. Dózsa 2016: 27.

²⁶ Tárogató. *Vasárnapi Ujság* 1854. május 7. 77. Erről bővebben: F. Dózsa 1990: 16–19.

²⁷ Zsófia főhercegasszony – francia nyelvű – naplóbejegyzése ([Bécs], 1854. április 26.) ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Haus Archiv, Nachlaß der Erzherzogin Sophie; Tagebuch Kart. 26. Nr. 393. f. n. (Magyar fordításban: Hamann 1988: 71.)

koncelebrálásában segédkező 12 magyar főpap mellett.²⁸ E ruhaválasztásban megnyilvánuló gesztusnak nincs „magyaros” jellege, csupán az alattvalókkal való tradicionális érintkezési mód követését jelentette, ami egyébiránt jelentős hagyományokra tekintett vissza a Habsburg-udvarban.²⁹ Az esküvői ünnepségek során – az udvari érintkezési normák „nyomán” – más népek küldöttségeinek fogadása is érvényesült, követve az udvari tradíciókat a vendégeknek járó „tiszteletadásuk” jelenként át-átöltöztek, az adott közösséghez köthető (hagyományos) viseletet, illetve egyenruhát öltve.³⁰

1857-es magyarországi szemleút

Erzsébet következő jelentős magyarországi „visszhangot” (is) kiváltó (köz)szereplése 1857 tavaszán volt, amikor az uralkodó kíséretében először járt az országban, két kicsiny gyermekével.³¹ Szerves folytatásaként az előző évben megkezdett birodalmi szemleútnak,³² az itáliai tartományokban,³³ melyek a „felfokozott” udvari várakozásokkal ellentétben nem hozták meg a közhangulat valamelyes javulását:

²⁸ Szabad 1979: I. köt. 493.; Vér 2013: 115–116.; Vér 2016: o. n.

²⁹ Az udvari hagyományokhoz: F. Dózsa 2001: 23–28.

³⁰ Des Cars 2001: 76.

³¹ Ez jelentősen befolyásolja a tervezett útvonal kialakítását is, hisz tekintettel a gyermekek jelenlétére, a nehezen megközelíthető és/vagy távol eső területek (pl. Erdély) felkeresésétől kénytelenek eltekinteni. Lásd erről: Albrecht főherceg emlékirata a [...] politikai bűncselekmény miatt elítélt, fogságban lévő személyek amnesztiájának tárgyában. (Bécs, 1857. március 8.) ÖStA KA; Allerhöchster Oberbefehl, MKSM, Sonderreihe Kt. 54. Reisen SM. Fasc. 32 Reise nach Ungarn 1857. Közli: Manhercz 2012a: 149.; Az elfogadott részletes programhoz – az egyes állomásokon tervezett üdvözlő feliratok „kivonataival”, illetve egyéb részletek feltüntetésével – lásd: *Programm* (Pest, 1857. április 17.) MNL OL D 120. 208/1857. ff. 22–32. (Pest-Pilis vármegyei látogatáshoz).

³² A novemberben induló észak-itáliai látogatást megelőzően, 1856 szeptemberében Karintiában és Steiermarkban is hivatalos („bemutatkozó”) utazást tesznek. Corti 1950: 63–64. Az uralkodó korábbi magyarországi tartózkodásaihoz lásd: Manhercz 2007: 43–57.; továbbá egy esettanulmány a szervezés nehézségeihez: Manhercz 2012b: 71–82.

³³ Ferenc József házasságkötését követően olyan sajtóhírek jelentek meg, melyek egy 1854 júniusára tervezett magyarországi látogatást feltételeztek. *Vasárnapi Ujság* 1854. május 14. 87. (Tárogató.) Azonban az uralkodó e tekintetben is érezte a birodalma egyes részei között fennálló hierarchiát, s első hivatalos utazásuk (1854 júniusában) Cseh- és Morvaországba vezetett, beiktatva a Prága melletti (Ploschkowitz-kastélyban tett) látogatást a leköszönt uralkodónál, Ferdinándnál. Hamann 2005: 80–84.

„A népet teljesen hidegen hagyta a látogatás, csupán a császárné külsejére voltak kíváncsiak.”³⁴

Ez némileg módosított formában a magyarországi látogatás első szakaszát is jellemezte a császárné recepciója tekintetében.³⁵ E kezdeményezés az Udvar részéről tudatosan megmutatkozó „megnyerési” politika szerves részét képezte, kellő befogadó közeget remélve. Ezen törekvés előzményei egészen az esküvőig visszavezetethetők, nemcsak a hódolati szövegek tekintetében – amely utóbb Stefánia vonatkozásában is megnyilvánul a hivatalos(an megkívánt) képpalkotás terén, minden valós alapot nélkülözve –, s amely a későbbiekben is meghatározó marad Erzsébet imázsának egyik legismertebb komponenseként, a Lajtán túli birodalomfélben is:

„Erzsébet császárné szépsége sok olyan személyt vonz az udvarba, akik különben távol maradnának.”³⁶

Az Udvar elsősorban a magyarok önmagukról alkotott képének egyik meghatározó elemére: a lovagiasságra épített, a szép nőnek mindenkor kijáró „önkéntelen” tiszteletadás kötelezettségére,³⁷ amely Erzsébet későbbi kultuszában is egyik legfőbb indokként szerepel, mintegy (önigazoló) magyarázataként hódolatnyilvánításuknak.³⁸ Ennek a hódolati retorikában is számos megjelenési formája lehetséges: talán a „*Hatalom ’s Szépség*”³⁹ metonímiába sűrített változat érzékeltetheti legplastikusabban azt az ambivalenciát, mely ekkori fogadtatásukat jellemezte. Az utazás előkészítése során Albrecht főherceg csakúgy, mint 1852-ben elsősorban az uralkodó karizmájára alapozva tervezte a dinasztiahoz való közeledés lehetőségét biztosítani az alattvalók számára, melyet jelentős politikai engedmények nélkül elsődlegesen propagandisztikus eszközökkel szándékozott érvényre juttatni.⁴⁰ Ennek hatékonyabb megvalósítását remélték, Ferenc József kíséretében

³⁴ G. Harris brit konzul jelentése Clarendon earljének ([Velence], 1856. november 26.). Idézi: Praschl – Bichler – Cachée 1998: 109.

³⁵ Manhercz 2012a: 146.

³⁶ Johann Franz Kempen von Fichtenstamm 1856-os naplóbejegyzése. Idézi: Hamann 1988: 182.

³⁷ Krúdy 1998: 152.

³⁸ A hódolati feliratokhoz lásd: ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 4. Nr. 73-78/857. ff. 291–301.

³⁹ OSzK PAat Kny. C 5.939.

⁴⁰ Manhercz 2012a: 146.

Magyarországon először megjelenő – a kortársak egybehangzó véleménye szerint páratlan szépségű – feleségétől, akinek szintén meghatározó szerepet szántak a reprezentáció terén.⁴¹

A Bach-éra propagandapolitikájának (elsősorban külföld felé) a rendszer népszerűsítését szolgáló öndicsőítő kampánya részeként kikényszerített hódolati elemek egyes alkotóegységei a későbbiekben átmentődtek az Erzsébet-kultusz szövegkorpuszába is, annak meghatározó komponensévé válva, alaprétegévé rögzülve. A hangsúlyok eltolódásában e látogatás során már nyomon követhető a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció vetélkedése,⁴² illetve utóbb (kényszerű) szimbiózisa, ami az egész korszakot meghatározza. Erzsébet első magyarországi közszereplése idején a magyar karakter lehetséges „kezelési” módját – a szimbolikus politika szintjén – az uralkodói pompa magyarországi felelevenítésével kísérelték meg, mely az uralkodópár megjelenéseiben is hangsúlyozottan megnyilvánult.⁴³ Az „elmaradt” koronázás ceremóniája egy kiemelt mozzanatának felidézésével,⁴⁴ annak mintegy (funkciójában és narratívájában lerövidített) transzformált változatát „játszották el” a bevonulási, fogadtatási, illetve egyéb udvari szertartások során, s e törekvés a sajtómegjelenésekben – a „megrendelt” hivatalos képalkotásban – is értelemszerűen megnyilvánult, noha szándékaik célt tévesztettek a várt engedmények elmaradásával.⁴⁵

Erzsébet a május 4-ei ünnepélyes bevonuláson magyaros ruhát viselt és díszhintón hajtatott a Várba, míg az őt lóháton kísérő uralkodó skarlátvörös huszártábornoki egyenruhában volt.⁴⁶ A fogadtatásokra megjelent urak és hölgyek szintén magyar díszöltözetben jelentek meg.⁴⁷ Ferenc József uralkodói reprezentációjában is megnyilvánultak a korábbi III. Károlyig visszavezethető hagyományok,⁴⁸ az uralkodót körülvevő pompa kinyilvánításának részeként az öltözetek tekintetében Ferenc József magyarországi tartózkodásai idején rendszerint magyar huszártábornoki egyenruhát viselt.⁴⁹ E törekvését követték – magyar díszöltönyt öltve –

⁴¹ Manhercz 2012a: 165.

⁴² Sinkó 2001: 19.

⁴³ Manhercz 2012a: 206–212.

⁴⁴ A koronázás „elhalasztódásából” következő közjogi nehézségekhez lásd: Manhercz 2010: 37–40.; Tomsics 2015.

⁴⁵ Manhercz 2012a: 144–148.

⁴⁶ Corti 1952: 188. Idézi: Manhercz 2012a: 171.

⁴⁷ Protocoll über die allerhöchste Hofreise in Ungarn im Jahre 1857. ÖStA HHStA, Hofarchive, OMeA, HZD, Zeremonialprotokolle Bd. 69. (1857) p. 7–28. Idézi: Manhercz 2012a: 170.

⁴⁸ Fülemile 1998: 104.; F. Dózsa 2001: 23–28.

⁴⁹ Az uralkodó egyenruháinak áttekintő leírásához lásd: Cachée – Praschl-Bicher 1998: 228–231.

kíséretében megjelent családtagjai, illetve a politikai elit és a suite⁵⁰ is, legalábbis azok, akik a bevonuláson, illetve később a bemutatás során szereppel bírtak:⁵¹

„Tegnap e hó [május – megjegyzés tőlem – V. E. V.] 5-én dél tájban volt a bemutatási ünnepély a Császár és Császárné ő Felseégeiknél. »Császárné Ő Felsege termeiben [...] a legfényesebb hölgykoszoru gyült egybe, hogy a magas urnőnek tisztelegjen. Ő Felsege – magyar ruhába öltözve – 2 óraker lépett a terembe – a főudvarmesternő, hat szolgálatttevő palotahölgy és két udvari hölgy kíséretében. Az igéző alakot kék moire antique öltöny folyta körül, melynek felső részét rubinokkal s brillantokkal dusan megrakott mel-lény fedé; a kötény, fátyol és volants fehér brüsszeli csipkéből voltak s a vo-lants gyöngyszegélylyel a ruhához csatolva; a gyönyörű hajat brillantokba foglalt rubinkorona tartá össze. Tizenhat palotahölgy és 48 más urnő vala jelen a fogadási teremben s Hildegard Főherczegnő Ő cs. k. Fensége által mutattatott be Császárné Ő Felségének. A fenséges Főherczegnő magyar szabásu fehér moire antique-ruhába, és brillantokkal megrakott fekete mel-lénybe vala öltözve, kötény, fátyol és volants brüsszeli csipkéből; a haj közé pompás brillánt fejék (diadem) simult.«...»⁵²

Az 1850-es évek publicisztikai stílusjegyeit a nyilvánosság korlátozottságának hozadékaként visszafogott hangvétel jellemezte.⁵³ Csupán az események hely-színén kialakított díszítést, illetve külső megjelenésük apró részleteit bemutató tudósítások közvetítették (kettős cenzúra nyomása ellenére) a fogadtatás „kény-szerűen” megünnevelt jellegét:

„Császárné Ő Felsege rózsaszinü selyemruhában, Császár Ő Felsege pedig huszárezredesi egyenruhában jelent meg az ujjongó közönség közt; Ő cs. k. Apostoli Felsege mellett Albrecht Főherczeg ő cs. k. Fensége, ennek fenséges hitvese Hildegard főherczegnő ő cs. k. fensége pedig égszinkék ruhában rózsaszinü díszítéssel Császárnő Ő Felsege mellett foglalt helyet.”⁵⁴

⁵⁰ Suite (fr.) jelentése: kíséret. Az uralkodócsalád tagjainak – az udvari etikett által meghatározott módon, rangjuknak megfelelő – kíséretet biztosító arisztokraták elnevezése. Tolnayné (összeáll. és ford.) 2009: 28. (44. l.j.).

⁵¹ Manhercz 2012a: 36.

⁵² Társaséleti és szépműi szemle. *Nővilág* 1857. május 10. 286.

⁵³ Manhercz 2015.

⁵⁴ Társaséleti és szépműi szemle. *Nővilág* 1857. május 10. 286.

1866. év eleji magyarországi látogatás

A bekövetkező politikai változások a korábbi hódolati retorika átlénygülésével,⁵⁵ az uralkodócsalád népszerűtlenségi mélypontról való elmozdulásával, az Udvar politikáját 1865-től kísérő arculatváltás látványos eredményeként megszilárduló, a korábbi érdektelenséget felváltó pozitív uralkodónékep „finom” mozzanatokban megnyilvánuló, lépésről lépésre követhető (át)váltásával, majd e kép rögzülésével jártak. E fordulat két lépcsőben következett be Erzsébet 1866-os magyarországi tartózkodásai során, mely az utazások reprezentatív vonatkozásában is megnyilvánult.⁵⁶ Az Udvar által használt reprezentációs formákban a szimbolikus politika részeként – mintegy tükrözve az uralkodó „stratégiai” szándékaiban beállt változásokat – a korábban a nemzetépítés hangsúlyos elemeiként megjelent magyar ruha, zene és nyelv előtérbe kerülésében s a tartózkodás során felkeresett helyszínek megválasztásában is érzékelhető az a törekvés, mely a szimbolikus, gesztusokkal kifejezésre juttatott engedményekkel tervezte „pótolni” a politikai követelések kielégítését.⁵⁷ A magyar országgyűlés két házának megvalósult bécsi fogadtatása 1866. január 8-án a teatralitás jegyében ismét újabb lépcsőt jelentett a közeledés irányában.⁵⁸ Erzsébet ezúttal betöltötte azt a szerepkört a dinasztikus reprezentáció főszereplőjeként, amire egyébként oly ritkán volt hajlandó Ferenc József politikájának reprezentánsaként, miközben alkatilag – bár a közszereplést rendkívül nehezen viselte kötött formalitásával, ürességével és bábszerűségével⁵⁹ – finomságával, érzékenységével és intelligenciájával rendkívül alkalmas volt e szerepkörre, s ezzel az Udvar (hathatós) eszközként már korábban is számos esetben hangsúlyosan számolt.⁶⁰ A (delegációt vezető) hercegprímás beszédére adott – sokat idézett magyar nyelvű – válaszában Erzsébet megújította Ferenc József korábban tett ígéretét közös (mielőbbi) magyarországi látogatásukra vonatkozóan.⁶¹

⁵⁵ A kultusztörténeti korszakoláshoz lásd: Dávidházi 1989: 380.; valamint a személyekhez köthető kultuszok történeti vonatkozású, módszertani megközelítéséhez: Turbucz 2009: 156–199.; Turbucz 2016: 13–19., 22–52., valamint ezek ritualizációjához és működési mechanizmusához: Romsics 2004: 57–60.; Zeidler 2012: 8–10.

⁵⁶ Manhercz 2010: 35–49.

⁵⁷ Vér 2012: 83–84.

⁵⁸ Az ezt megelőző egyeztetési folyamathoz lásd: Majláth György magyar kir. udv. kancellár 6. Präs. sz. felterjesztése Alfred Königsegg-Aulendorf grófnak, Erzsébet császárné főudvarmesterének (Bécs, 1866. január 5.). ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 14/866. ff. 24–26.

⁵⁹ Tolnayné (ford. és összeáll.) 2009.

⁶⁰ Hamann 1988: 182.

⁶¹ Szász 1878: I. köt. 72.; beszédének részleteihez lásd: *Sürgöny* 1866. január 10. o. n.

A bécsi közvélemény Erzsébetre szintén eredményes segítségként tekintett a politikai átalakulás várható fejleményeiben, mondván, ha Ferenc József 1865. decemberi útjának ekkora közvetlen hatása volt a közeledés tekintetében, akkor a császárné (várt) jelenlétével kiegészülve az még inkább fokozódhat.⁶²

„Nem maradhat el, hogy a Felső Felséges Fejedelemté kegyessége és szentesége, valamint hű országanyai érzülete által a gyors és biztos pacificatio új biztosítékát ne nyujtsa s fogadja [Magyarország – V. E. V.]”⁶³

– idézte a *Sürgöny*. E törekvés az udvari társadalom állásfoglalásával is egybecsengett, Erzsébetet a korábbi megjelenéseivel hasonlóan reprezentatív „bábú” szerepkörére korlátozva:⁶⁴

„Hogy mikor utazik végül a császárné farsangkor Magyarországra, ami még egyáltalán nincs eldöntve, és igazából az események alakulásától függ [...]. Neki csak magát és a szép testét kell vinnie, hogy emelje az udvar fényét.”⁶⁵

Valószínűsíthetően az utazás részleteinek egyeztetése során dönthettek a nyilvános megjelenést mindvégig jellemző magyaros utalásokról viseletükben is,⁶⁶ ezért Erzsébet a tervbe vett látogatás követelményeinek eleget téve ruhatárát kénytelen a lehető leggyorsabban magyaros darabokkal kiegészíteni:⁶⁷

„Császárné Ő Felsége többrendbeli magyar öltözetet rendelt meg e [Alter és Kiss váczti utcai divatkereskedése – megjegyzés tőlem – V. E. V.] méltán országos hírvé divatkereskedésben.”⁶⁸

⁶² Az *Ost Deutsche-Post* beszámolóját elemzi: *Sürgöny* 1866. február 1. o. n.

⁶³ A *Vaterland* tudósítását idézi: *Sürgöny* 1866. február 1. o. n.

⁶⁴ Erről bővebben a későbbi periódust, illetve Erzsébet esetleges nyilatkozatait tekintve lásd: Wallersee 1919.; vö. Hamann 1988: 55.

⁶⁵ Therese zu Fürstenberg levele testvérének, Louise-nak (1865. december 8.), FaFW Briefe und Cahier personel der Landgräfin Therese zu Fürstenberg, FA 39/1a. Közli: Walterskirchen 2014: 147.

⁶⁶ *Vér* 2012: 94. (81. l.); Manhercz 2010: 42. (A kedvező benyomás Ferenc József ruhaválasztásait illetően már az 1865-ös uralkodói látogatás során is megmutatkozott.)

⁶⁷ Erről bővebben: Tomsics 2009b.

⁶⁸ *Családi Kör* 1866. 2. 47.; e megrendelések dokumentációjához lásd: ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 50/866. ff. 145–149. (Kultuszában ez a tény mindvégig személyes döntéseként szerepel, egyúttal magyarok iránt érzett vonzalmának látványos megnyilvánulásaként.) A cég az uralkodó pár látogatását követően elnyeri a „cs. kir. divatáru szállító” címet. MNL OL D 191. 1866-I-1254. ff. 226–245.

Erzsébet magyar cégekkel „lebonyolított” megrendeléseiről a későbbiekben is folyamatosan beszámoltak a lapok hasábjain:

„Alter és Kiss pesti divatkereskedéséből a császárné Ő Felsége számára fekete bársonyból, czoboly prémezettel készült lovaglási attilát már felküldték Bécsbe. A valódi remekmű Ő Felsége legmagasb tetszését annyira megnyerte, hogy e jóhirű kereskedésben már ismét más megrendeléseket tettek Ő Felsége számára.”⁶⁹

A január 29-i pest-budai bevonuláson, az udvari szabályoknak megfelelően⁷⁰ – kellő hatás elérésének érdekében, a hideg idő ellenére – Erzsébet nyitott hintón kocsizott át Budára, az öltözékének kiválasztásakor magyar utalásokkal⁷¹ – ami szinte végigkísérte magyarországi reprezentációját:

„Nyitott hintón hajtattott be a városba, a lehető legegyszerűbb ruhát viselte, fekete bársonyköpenyt és kis magyaros kalapot toll nélkül,⁷² amely nagyon egyszerűen bársonnyal volt szegélyezve. Igen szép asszony, különösen gyönyörű az arca felső része, és pompás a haja. Üdvrivalgás fogadta, ő pedig a vasút-állomástól a palotáig nem szűnt meg bólogatni. Mivel ez egy órányi kocsit, szegény lélek jól elfáradhatott. Vele volt a császár huszáruniformisban, de az arcán még mindig meglehetősen rosszkedv látszott, bár bizonyára örült a fogadtatásnak. Az állomásnál egy ideig vesztegeltek, mert az emberek, amint itt gyakran teszik, túlzásba estek, körülvették a hintót, és lehetetlen volt elindulni.”⁷³

⁶⁹ *Nefelejts* 1866. január 14. 22. (Mi ujság.)

⁷⁰ Szilágyi (et al.) 1898.

⁷¹ Erzsébet ruhatárában fellelhető példának okáért egy zsinóros díszítésű korai (1864 körüli) Worth-darab (bolero) is. F. Dózsa – Hegyiné (szerk.) 2003: 144. (MNM ltsz.: T. 1966.80); Borovi 2006: 67.

⁷² Feltehetően közepes fejű, visszahajtott kis karimájú kanász- vagy csikóskalapot viselhetett érkezésekor Erzsébet, mely rendkívül divatos volt a jelzett periódusban. (F. Dózsa Katalin szíves közlése.) Vö. Tomsics 2009b.

⁷³ Mary Elisabeth Stevens levele nővérének, Elisa Stevensnek ([Buda], 1866. február 3.). Közli: Cieger (s. a. r.) 2007: 193–194. A magyaros viselet a nemzeti ellenállás részeként az 1860-as évek elején reneszánszát élte Magyarországon, erre az időszakra azonban már kezd visszaszorulni: „De bármennyire volt is magyar Ő Felsége öltözéke, kötelességem kinyilatkoztatni, hogy a nemzeti viselet az idej farsangon ismét csak mostoha gyermekül tekintetik.” Divattudósítás. *Családi Kör* 7. évf. (1866) 5. sz. 118.; a korábbi jellemzőkhöz lásd: Berzeviczy 1907: 122.; Váry 1985: 26–28.; F. Dózsa 2012: 104–111.; Lukács 2008: 51–56.

A sajtóban megjelentek is hasonló hatást örökítettek meg:

„Mióta mult hétfőn az ünnepélyes bevonulás megtörtént, alig beszélnek valahol egyébről, mint a Fejedelemnéről, kinek finom szép alakja, nőies arca és egész egyszerű modora mindenkit elbájolt. A világ ahhoz van szokva, hogy a rajzón és ecset rendesen hizelegni szoktak, kivált a föld nagyjainak; méltán meg lehetett tehát mindenki lepetve, midőn a magas Urnót sokkal szebbnek és kedvesebbnek találták, mint az arcképek után képzelhették.”⁷⁴

A tudósítók felfigyeltek az Erzsébetre nyilvános szereplései során is hangsúlyozottan jellemző természetes,⁷⁵ visszafogott megjelenésre és annak alattvalókra tett közvetlenséget, közelséget is szimbolizáló hatására:

„...Császár Ő Felsége baloldalán mindenki egy fényüzéstől vakitva ragyogó tüneményt várt, s ime egy minden feltünőbb pipere nélküli, egyszerű öltözékű jelenség köszöntgeté hajlongva a sok ezer meg ezer ajk zajos hódolatát. Alig volt egyéb fény rajta, mint ifjui szépségének bája s szivélyességének varázsa, mintha maga is érezné, hogy semmi egyébre nincs szüksége.”⁷⁶

A nemzeti érzelmekkel való azonosulás „szándékát” feltételez(het)te⁷⁷ – a befogadói oldalt tekintve – Erzsébet bevonuláskor magára öltött magyaros viselete is:⁷⁸

„Midőn megláttuk nyusztal prémezett fekete bársony Kazinczy-attilájában, s fején egy egészen fekete kis magyar kalappal, sok száz meg száz agy ítélte el egyszerre azt a mételyes fényüzést, mely a divatos felöltöket mindenféle drága cifraságokkal árasztja el, s a női fejeket tarka virágok és madártollak kiállításává teszi. Az egyszerű és igaz izlés diadala volt ez, s mellé a magyar női öltözet szépsége mellett oly bizonyíték, mely valószínűleg nem marad hatás nélkül. »Nőink példát vehetnének róla« - mondogatták itt-ott a tömegben...”⁷⁹

⁷⁴ Vadnai Károly: Egy hét története (Február 1.). *Hazánk s a Külföld* 1866. február 4. 77.

⁷⁵ Lásd erről: F. Dózsa 2016: 14.

⁷⁶ Vadnai Károly: Egy hét története (Február 1.). *Hazánk s a Külföld* 1866. február 4. 78.

⁷⁷ Erről bővebben: Lukács 2010: 119–182.

⁷⁸ Tomsics 2005.

⁷⁹ Vadnay 1866: 78.

Az utazást előkészítő tervezetek során kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy mind Ferenc József, mind Erzsébet külön-külön fogadja az országgyűlés két házá-
nak küldöttségeit.⁸⁰ A fogadásra két nappal a császári pár megérkezését követően,
január 31-én kerül sor, s az hatását illetően közismert módon szinte teljesen meg-
ismétli az év eleji bécsi eseményeket, s nemcsak teátrálisnak ható koreográfiájával
és a hódolati retorika sokszor önmagát ismétlő fordulataival. Erzsébet ezúttal is
– akárcsak Ferenc József, aki ekkor kizárólag huszártábornoki egyenruhában jele-
nik meg – magyaros ruhát viselt: „...fehér selyem, magyar szabású díszöltözék-
ben fogadja az országgyűlés küldöttségét.”⁸¹ Csakúgy, mint egy nappal korábban
a Nemzeti Színház díszelőadásán (Erkel és Doppel *Erzsébet* című dalművén):⁸²

„...Császár ő Felsége huszárezredesi egyenruhában ült, a fejedelmi Asszony
pedig csipkediszítésű fehér selyem ruhában, magyar dudoros ujjakkal, gyé-
mántkapcsu fekete bársony derékkal,⁸³ fején pártaszerű diadém, kezében
fekete legyező...”⁸⁴

A január 31-i program udvari díszebéddel folytatódott, melyet este „Hölgykör”
követett, a magyar társadalmi elit nőtagjainak – az udvari ceremóniák által gon-
dosan, mindenre kitérően szabályozott – bemutatásával:⁸⁵

„A palotahölgyeknek, s az udvarnál megjelenésre hivatott urhölgyeknek Csá-
szárné Ő Felségnél bemutatása 1866. évi Január 31-én szerdán déleesti hat óra-
kor fog Budán a királyi vár-lakban megtörténni. A hölgyek uszályos ruhában
jelennek meg, ékszerekkel. (Az udvari gyász e napon nem viseltetik.)”⁸⁶

⁸⁰ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MNL OL I 60. 1865-2-28. ff. 56–62.; vö.: Manhercz 2010: 42–43.

⁸¹ *Sürgöny* 1866. február 2. o. n.

⁸² Az 1857-es uralkodói látogatásra készült (alkalmi) dalműben az uralkodóné formálódó kultu-
szának később konstanssá váló eleme, Szt. Erzsébet szerepel főhősként, ugyanakkor a szöveg-
könyv számos merésznek ható hazafias utalással élt: sőt mintegy zenei „bravúrként” a második
felvonás első jelenetébe „becsempészték” a Himnusz dallamát is. Uslu 2009: 50.; erről bővebben:
Uslu 2010: 407–413.

⁸³ Ekkor viselt magyaros díszruhájának egyes részletei (fekete bársonyderék, fehér aljjal kiegé-
szülve) a koronázási ruha színválasztását, illetve jellegzetességeit „idézik”, lásd erről: Borovi
2016: 93–94.; Pálincás 2015.

⁸⁴ Vadnay 1866: 79.

⁸⁵ A magyarországi udvari reprezentáció sajátosságaihoz (általánosságban) lásd: Vér 2009: 92–114.

⁸⁶ Udvari tudósítás. MNL OL I 60. 1865-2-28. f. 4.

Ez kiemelkedő jelentőségű volt a társasági életben, amely ezzel vette magyarországi nyitányát – a palota sárga termében.

„...a főrendű asszonyok [...] összesen 80-on körül, élükön gr. Eszterházy Mór-né és gr. Török Bálintnéval, mutattattak be egyenkint Sennyey bárónő ő excja által Ő Felségének, ki 6 palotahölgy kíséretében 6 óra után a teremben megjelent. Ő Felsége fehér magyar ruhában, tündöklő diadémával a legfejedelmibb jelenetet mutatta, és világhírű szépsége és leereszkedő nyájasága által a kört mintegy családi ünnepélylyé varázsolta.”⁸⁷

Budai tartózkodásuk során, akárcsak Bécsben, a hivatalos társasélet csúcsát az általuk tartott udvari bálók jelentették, személyesen érintkezve a társadalmi elit-tel, bár tekintettel a magyarországi kiszélesített „udvarképességre” csak úgynevezett – az udvari bálnál kevésbé exkluzívnak tekintett – „*bál az udvarnál*”-t rendeztek egy 1857-ben kiadott rendelkezés értelmében.⁸⁸ Az előzetes tervekben két bál rendezését irányozták elő, a császárné által adott cercle-lel, amelynek ismét kiemelt szerepet szántak.⁸⁹ Az első bált február 3-án tartották 625 fővel, melyen:

„A Császár magyar tábornoki egyenruhát viselt, veres nadrágot, atillát fehér mentével, a Császárnén fehér uszályos ruha volt, ezüst csillagokkal, gazdag haja könnyedén omlott le, homlokát csillagos diadém ékíté; kezében csipkelegyező és kamélia-bokréta. A hölgyek körbe állva várták a Fölséges asszonyt, ki egy emelvényes pamlagon foglalván helyet, magyar nyelven társalogni kezdett.”⁹⁰

Miközben az újságok elragadtatással szóltak Erzsébet nyilvános szerepléséről,⁹¹ a színpalak mögött az elvárt közszereplő szerepéből „kilépve”, magánemberként felfedi önmagát, és egyúttal azt is, hogy itt is csak a körülmények kényszerének enged a reprezentáció során:

⁸⁷ *Sürgöny* 1866. február 2. o. n.

⁸⁸ Manhercz 2010: 43.; az ezeket egymástól elkülönítő finom distinkciókhoz lásd: Ballabás 2013: 38–42.; Vér 2009: 98–99.

⁸⁹ Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában (Bécs, 1866. január 12.) MNL OL I 60. 1865-2-28. ff. 56–62.

⁹⁰ *Fővárosi Lapok* 1866. február 7. 116.

⁹¹ *Sürgöny* 1866. február 2. o. n. (Tárcza. Napi ujdonságok.)

6. kép: Ferenc József és Erzsébet a pesti polgárság bálján, a Vigadóban, 1866. február 6-án. Székely Bertalan rajza.

„Itt sok dolgom van. A gyakori át- és felöltözést unalmasnak tartom;⁹² nagyon fárasztó volt a hölgyercle, a hosszadalmas állás és beszéd.”⁹³

A Redoute⁹⁴ termeiben rendezett polgári bálon alkalmazott díszítményekben a magyar és bajor címerekkel ellátott virágkompozíciók kerültek előtérbe.⁹⁵ A számukra kialakított emelvényt is ez jellemezte, ehhez jól illeszkedett a császárné (részleteiben) nemzeti színeket idéző ruhaválasztása, amely a későbbi kultikus utalásokban már egyértelmű magyaros jelleget kap, mintegy a nemzeti érdekek

⁹² A későbbiekhez lásd: Hamann 1988: 200–206.

⁹³ Erzsébet levele lányához, Gizellához. (Buda, 1866. február 2.) Idézi: Corti 1950: 142.

⁹⁴ Redoute (fr.) jelentése: zárt sánc, illetve álarcosbálokat, valamint azok helyszínét is jelölhette. Pesten a Vigadó elnevezése. „Redoute” címszó. In: *A Pallas Nagy Lexikona*. Pallas, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/086/pc008646.html#3> – Letöltés: 2016. május 5. Az épület történetének áttekintő ismertetéséhez lásd: <http://vigado.hu/a-vigado-tortenete> – Letöltés: 2016. május 5.

⁹⁵ Szilágyi (s. a. r.) 1871: I. köt. 36. (Pest, 1866. február 9.)

védelmében való kiállásként értelmeződik:⁹⁶ „A fehér ruha zöldlevelű piros rózsákkal volt diszitve (6. kép).”⁹⁷

Erzsébet Pest-Budáról való elutazását egy héttel megelőzően (február 28-án), vélhetően a látogatás emlékét megőrző, privát használatra szánt – feltehetőleg nap-pali ruhás – felvételeket készíttetett magáról a budai palota enteriőrjében Schrecker Ignáccal,⁹⁸ melyről több lapban is közöltek beszámolót:⁹⁹

„Ő Felsegeik Buda-Pesten tartózkodása alkalmával [...] Schrecker fényképész részesült abban a szerencsében, hogy Császárné Ő Felségét fényképezhesse. Volt alkalmunk látni a rendkívül sikerült színezett fényképet, mely e napokban Ő Felségének már el is küldetett.”¹⁰⁰

A fényképész későbbi – ismételt felvételkészítés tárgyában Erzsébet udvarmesteri hivatalához benyújtott – felségfolyamodványa a fentiektől eltérő célokat jelöl, vélhetően összefüggésben a fokozottabb vásárlói kereslettel,¹⁰¹ Erzsébet népszerűségének növekedésével magyaros ruhában kívánná megörökíteni:¹⁰²

„A legmélyebb alázattal alulírott szerencsés volt folyó év április 30-án azért esedezni Császári Királyi Fölségednek, hogy a pesti Elisabethineum nevet viselő árvaleány-intézet javára engedné meg legkegyelmesebben Fölséged legmagasabb személyét magyar díszöltönyben és pedig a lehető legjobb siker végett a legalázatosabban alulírottnak műtermében lefényképeztetni. Ezennel bátorságot vesz magának alulírott amaz esedezésért legmélyebb alázattal megnyújtani, annyival inkább mivel a jótékonyság szüksége felhívá

⁹⁶ Vö. Márki 1899: 7. – Erzsébet ruhaválasztásaiban korábban is kimutathatóak hasonló (nemes ügyekkel való azonosulást jelképező) gesztusok, nem csupán a magyarokat illetően. Az uralkodó felsége előszeretettel „él” a viseletek jelzésértékével.

⁹⁷ *Sürgöny* 1866. február 8. o. n.

⁹⁸ Farkas 2010.; Borovi 2012a. (Vélhetően e szándékok következtében nem ismert máig a felvétel.)

⁹⁹ Külömfélék. (Pest, mart. 1.) *Pesti Napló* 1866. március 2. o. n.

¹⁰⁰ *Sürgöny* 1866. április 1. o. n. (Tárcza. Napi ujdonságok.)

¹⁰¹ A befolyó jövedelmet az Erzsébet védnöksége alatt álló, és az uralkodói látogatás idején felavatásra került Elisabethineum javára, illetve a rokkantak segélyezésére ajánlaná fel. (Korábbi felvételek eladásának jelentős növekedéséhez lásd: *Családi Kör* 1866. február 11. 144. (Budapesti hírvivő.); vö.: Tomsics 2009b.)

¹⁰² Az uralkodópár március 5-ei elutazását követően Erzsébet (március 17-én) Rabending bécsi – Taborstrasse 18. szám alatti – műtermében készíttetett magáról magyar díszruhás felvételeket, melyek utóbb „koronázási ruhás” sorozatként váltak ismertté, lásd erről: Borovi 2016. 93–94.; Pálkás 2015.; az előzményekhez: Vér 2012: 103.

őt jelenleg arra, hogy Császári Királyi Fölséged legmagasabb becsű képének jövedelmét az árvaleányintézet mellett még a szegény sebesült harcosokkal is megosztani kötelességének tartsa.”¹⁰³

A legfelsőbb látogatás – Erzsébet szimbolikus jelentéssel bíró öltözeteihez köthető – legjellemzőbbnek ítélt mozzanatai az irodalmi „emlékezetben” is megőrződtek:

„De még egyenlőre csak Elisabethről álmodoznak Pesten a szívek. Fiatalasszonyt még nem kísért annyi gondolat Magyarországon, mint a bajor királyleány lépteit. Magyaros szabású ruhái (amelyek között a nemzeti színű volt a legendák tárgya, a fehér selyemből való, smaragddal és rubinttal ékesítve), kis virágos kalapja, télen macska-sapkája, hosszúszerű kesztyűje, gomba alakú kis napernyője és játékos kedvű legyezője az esti ábrándok között divatos Pesten. (A császárnak akkor is olyan feje volt, mint az ezüstforintonson. A császárok nemigen változtathatják a borbély útján frizurájukat, pláne Ferenc József, akit három generáció is megtanult egyformának ismerni. Néha az idő belekontárkodik a fodrász dolgába, és önkényes hajnyírást rendez. A császárnak még ekkor oldalt választott szőkésbarna haja van, de a bajusza, szakálla már a mai alakú.)”¹⁰⁴

A hosszabb magyarországi jelenlét – az 1857-es szemleúthoz hasonlóan¹⁰⁵ – az alattvalók egyéni felajánlásainak (rendszerint saját készítésű ajándéktárgyainak) növekedését,¹⁰⁶ illetve egyes cégek promóciós jellegű ajándékozási kedvének fokozódását is magával vonta,¹⁰⁷ melyekben esetenként személyes szimpátiák is megnyilvánulhattak:

¹⁰³ Schrecker Ignác felségfolyamodványa Erzsébet császárnénak. (Pest, 1866. július 10.) ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 231/866. ff. 741–744.

¹⁰⁴ Krúdy Gyula: *A fájó szív 66-ban* (1916.). In: Krúdy 2007: 23.

¹⁰⁵ Lásd erről: Manhercz 2012a: 211, 248.

¹⁰⁶ Az uralkodópárnak felterjesztett felajánlásokra (kötetek, emléktárgyak stb.) és esetleges kérvényezésekre vonatkozóan továbbra is az 1838. december 10-én kiadott legfelsőbb határozat volt érvényben. Lásd erről: Hivatalos rész. *Sürgöny* 1863. január 6. o. n.; Forgách Antal magyar kir. udv. kancellár 20 001. sz. átirata (Őfelségének küldendő nyomtatványok iránti szabályrendeletek újabb közzététele tárgyában) Pálffy Móric magyar királyi helytartóhoz (Bécs, 1862. december 21.) MNL OL D 191. 1862-I-23 218. f. 362.

¹⁰⁷ Feltehetően a későbbi rendszeres megrendelések, illetve reklám reményében ennek sikeres példája Krippel Anna felajánlásának (Erzsébet általi) elfogadása, melyről a lapok is beszámoltak: „Krippel Anna helybeli divatárusnő egy pompás magyar kucsmát küldött fel Erzsébet Császárné ő Fölségének, ki azt egyik felolvasónője által kezéből örömmel elfogadni kegyeskedett.”

„...a felséges Császár és Királyné iránti azon érzelmeknél fogva, melyeket Nagyméltóságod közelebbi ittléte alatt minden magyarnál tapasztalt, nem félünk hivatlan tolakodással vádoltatni [...] érdemen felüli jutalmát látná azon legmagasabb kegyelemben, miszerint Császár és Királyné Ő Felségének egy saját készítményű szalmakalapot átnyújthatni szerencsés lehetne. Készült e célra egy magyar alaku,¹⁰⁸ s egyszerű magyaros díszítményekkel ellátott fekete fonású szalmakalap, melyet hogy Ő Felségének legmagasabb megtekintés 's esetleges elfogadás végett átnyújthassunk, Excellenciádnak kegyes közbenjárását [...] kérjük...”¹⁰⁹

Utóhang

Az uralkodópár március 5-ei elutazását követően ugyan megindult Erzsébet nyárra tervezett balatonfüredi tartózkodásának előkészítése is,¹¹⁰ azonban a politikai és hadi események hatására a korábban előirányzott balatoni nyaralás elma-

---

Fővárosi Lapok 1866. január 9. 16.; Utóbb Erzsébet – vélhetően elégedettségében – a cég rendszeres vevőjévé vált, ahogyan arról rendszerint a sajtóban is tudósítottak: „Királyné ő felsége számára Krippel Anna divatkereskedésében egy lovagkalapot, s Gizella főhercegnő számára két magyar kucsmát rendeltek meg.” *Fővárosi Lapok* 1867. október 6. [919.] (Fővárosi Hírek.); „Királyné Ő Felsége ismét angora-selyem prémzetű, fekete bársony magyar kucsmát rendeltetett meg, Krippel Anna asszony divatkereskedéséből.” *Fővárosi Lapok* 1867. november 10. 1035. (Fővárosi hírek.)

¹⁰⁸ Vélhetően ekkorra a sajtóban megjelent közlemények alapján ismertté vált az alattvalók előtt is, hogy Erzsébet előszeretettel jelent meg magyaros kalapban. A későbbiekben is számos megrendelést tesz, és a lapok beszámolóí szerint a salzburgi találkozóján (1867 augusztusában) több alkalommal szintén magyaros kalapot viselt (feltehetően a Krippel cégnél készült valamely darabot): „Erzsébet császárné fehér, apró violaszin virágos battist nyári öltönyt viselt, s hason szövetű kis fehér ujjast, redőkbe szedve; kis magyar szalmakalapot, hosszú fekete szallaggal.” *Fővárosi Lapok* 1867. augusztus 25. 776. (Bécsi Hírek.)

¹⁰⁹ Micsei és Társa Szalmakalap-gyára (Pest) felségfolyamodványa Erzsébetnek felajánlott termékük tárgyában (Pest, 1866. április 19.). ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Nr. 177/866. f. 548.

¹¹⁰ E szándékát feltehetően nemcsak a férje családjától való elkülönülés igénye befolyásolta, hanem személyes motivációi is vélhetően összefüggésbe hozhatók az udvar (politikai) szándékaival, melyekbe e válságos, konszenzusra törekvő periódusban kiválóan illeszkedhetett, a korábbi – 1866 év eleji – tartózkodás reprezentációs alkalmi során kialakult kapcsolatrendszer elmélyítését szolgáló kísérlet a magyar politikai elit tagjaival. A helyszín választása szimbolikus gesztusként is értelmezhető, hiszen megkönnyíthette volna az érintkezést a fürdőhely jelleg, ami informális(abb) érintkezési közeget biztosított volna. A porosz-osztrák háború következtében meghíusult terv előkészületeiről lásd: ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth XII/26. Kart. 13. Nr. 170/1866. ff. 509–517.; Vö. VÉR 2015: 61–69.

radt.¹¹¹ Helyette egészen más szerepkörben érkezett újra (július 13-án) Pest-Budára Erzsébet,¹¹² ahol a válsághelyzet következtében szimbolikus (gyászos)¹¹³ megjelenésnek ismét kiemelt szerep jutott,¹¹⁴ ahogyan gyermekei öltözkékválasztásának is:

„Felséges Asszonyra, a ki gyermekeit kézen fogva, mindenfelé nyájas üdvözletek közt hagyá oda a waggont. A Felséges Asszony mint a mult alkalommal fekete úti ruhát, a koronaherczeg szürke tollas kalpagot s magyar zekét, Gizela főherczegnő magyarosan kifüzdött derekat viselt. Midőn imádott Királyi Asszony a császári gyermekekkel a vonat elé tolongó közönségnek látható lett a dobogó szivekből eredt éljen ujjongás ezerszeres visszhangban tört elő, s az udvari kocsira szállt Felségeket uthosszant szüntelen lelkesedésben kísérte a budai várlakig.”¹¹⁵

¹¹¹ ÖStA HHStA, Sonderbestände, Nl. Conte Corti, Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau”, Kart. 13.

¹¹² Erzsébet 1866-os nyári pest-budai tartózkodására nem személyes döntése nyomán került sor, hanem az udvar politikájának letéteményeseként, mintegy reprezentatív követeként – a minisztertanács „rendelkezése” nyomán – küldték Magyarországra, személyes jelenlétével próbálva előkészíteni az Udvar esetleges menekülését, valamint igyekeztek elkerülni a még több frontos háború eshetőségét, Magyarország hadszíntérré válását. (Ez azután az egyre hangsúlyosabbban érvényre jutó kultikus interpretációk révén elhomályosult az évek során, s Erzsébet egyéni elhatározásaként került megjelenítésre az út, mintegy a nemzet iránti vonzalmának [látványos] megnyilvánulásaként.) Corti 1935: 121–141.; Vér 2015: 61–62.; 75–76.

¹¹³ Márki 1899: 46.

¹¹⁴ Erzsébet és gyermekei hosszabb nyári magyarországi „tartózkodását” előkészítendő (szűk kísérettel, gyermekei nélkül) július 9-én utazott Pest-Budára, a harcokban súlyos sérülést szenvedett katonák látogatásának ürügye alatt. Megérkezését követően a Deák „szervezte” indóházai fogadtatás után közvetlenül a Ludovikán berendezett (porosz–osztrák háború sebesültjeinek ápolását ellátó) kórházba hajtattott. Lásd erről: Corti 1935: 126–127.; Gorove István naplóbejegyzése (1866. július). Közli: Kónyi Manó (összegyűjt.) 1903: III. köt. 763–764.; Vér 2006: 129–130. Megjelenésében a megnyerés szándékával „ötözött” részvét kifejezésére magyaros, illetve gyászmotívumok keveredtek: „A vonat megérkeztekor, mihelyt az indóház csarnokában egybegyűlt minden rendű és rangú igen nagy számú közönség Felséges Asszonyunkat megpillantá, lelkesedése korlátokat nem ismert; fedetlen fővel tolongott mindenki az udvari vonatkocsihoz, melyből Ő Felsége *magyar fekete* [kiemelés tőlem – V. E. V.] utiruhában kilépvén, a szünni nem tudó éljenek a legforróbb üdvözlés hangján tolmácsolták minden ajakról a szeretet és ragaszkodás őszinte érzelmeit, miben a magyarnak derűben és borúban rendületlen hűsége tükröződik.” *Sürgöny* 1866. július 10. o. n. (Nem hivatalos rész.) E krízishelyzetben megmutatkozó leterheltsége, aggodalma a kortársak feljegyzéseiben is visszaköszön: „Látom a császárnét midőn a Ludovikáról visszajő szép asszony, de rossz színben van...” *Pauler Tivadar Napi jegyzetek* II. köt. (1866. július 10.) f. 7. OSZK Kt, Quart. Hung. 2611./2. Későbbi gyászruhás megjelenéseiből kiemelkedik Deák ravatalánál tett tiszteletadása, lásd erről: Borovi 2016. 100.

¹¹⁵ *Sürgöny* 1866. július 14. o. n. (Nem hivatalos rész.)